

ANDRZEJ JANOWSKI

HERKULES I HYDRA – O WYOBRAŻENIU NA KRĄŻKU Z KOŚCI SŁONIOWEJ Z OSTROWA TUMSKIEGO WE WROCŁAWIU

HERCULES AND HYDRA – ABOUT IMAGE OF AN IVORY DISC FROM OSTRÓW TUMSKI IN WROCŁAW

The paper presents reinterpretation of function and image of an ivory disc found in 1972 at Ostrów Tumski in Wrocław, Poland. The author suggests the scene presented on the disc depicts Hercules battling the Lernean Hydra, and the artifact itself is a fragment of a tric-trac pawn. The artifact supposedly originated in 12th century in one of workshops existed in northern France or Cologne.

KEY WORDS: Hercules, iconography, tric-trac, ivory, Middle Ages, Wrocław

WSTĘP

W 1972 r. w trakcie badań wykopaliskowych na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu z warstwy E w wykopie I wydobyto przedmiot (ryc. 1)¹ scharakteryzowany przez odkrywców jako „zabytek z drewna, niekompletny, przedstawiający w rycie postać mężczyzny z wężem, z wyciągniętą przed siebie ręką trzymającą zwierzę przypominające ośmiornicę” (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1974, 260, ryc. 11; por. też Kaźmierczyk 1973, 69; Gediga 1983,

76). Chronologię warstwy określono na 1. połowę XIII w. W późniejszych publikacjach ustalenia te zmodyfikowano, podając, że warstwa powstała w 2. połowie XII w., ale co ważniejsze, że przedmiot ten wykonany jest z kości słoniowej. Podtrzymano natomiast wcześniejszą interpretację widocznego na nim wyobrażenia – mężczyzna z ośmiornicą (por. Jaworski 1990, 60). Omawiając kwestię funkcji tego przedmiotu wskazywano, że może być to warcab (pionek do gry) lub plakietka pielgrzymia (Jaworski 1990, 60; Jaworski, Rzeźnik 1998, 92, nr XI.37). W ostatnim czasie na jego temat wypowiedział się Adam Żurek (1995, 335), który stwierdził, iż przedmiot ten nie jest plakietką pielgrzymią – na co wskazuje użyty do jego produkcji surowiec i brak

¹ Za udostępnienie zdjęć krążka wykonanych w latach 70. XX w. przez Adama Szczodraka serdecznie dziękuję dr. hab. Krzysztofowi Jaworskiemu z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

uszek do zawieszania – oraz, że „idąc w stronę chrześcijańskiej interpretacji ikonograficznej tego przedstawienia, można by w nim dojrzeć św. Marcina”.

Fragmentaryczny stan zachowania zabytku niewątpliwie utrudnia określenie przedstawienia zdo-
biącego przedmiot, jak i jego funkcji. Wydaje się

jednak, że na odkrytym fragmencie wizerunku zachowane są mimo wszystko pewne cechy pozwalające na jego dokładniejszą identyfikację i niniejszy tekst stanowi próbę alternatywnej interpretacji, a punktem wyjścia do niej będzie dokładny opis przedmiotu.

OPIS PRZEDMIOTU

Zabytek z Ostrowa Tumskiego zachował się do naszych czasów w postaci połówki krążka o średnicy 41 mm i grubości 3,5 mm. W centrum, z lewej strony, widoczna jest postać ludzka, zapewne męska, ubrana w mocno wycięty pod szyją kaftan zapinany na guziki (?). Głowa i twarz, zwrócone w lewo, zaznaczone są dosyć schematycznie, widać jedynie wydatny nos i podbródek, nie można natomiast rozpoznać rodzaju nakrycia głowy. Lewa ręka, lekko zgięta w łokciu, wyciągnięta jest przed siebie, prawa natomiast opuszczona wzdłuż tułowia. Dolna część przedstawienia nie zachowała się, na podsta-

wie proporcji wyobrażenia można jednak przypuszczać, że postać trzyma w prawej ręce jakiś przedmiot, który styka się z dłonią lewej ręki oraz ze stworzeniem widocznym z prawej strony krążka. Stwór

Ryc. 1. Krążek z kości słoniowej z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu (fot. A. Szczodrak)

Fig. 1. Ivory disc from Ostrów Tumski in Wrocław (photo A. Szczodrak)

Obok:

Ryc. 2. Herkules i Hydra. Plakietka brązowa z IV w. (?) (wg Weitzmann 1973, fig. 48)

Fig. 2. Hercules and Hydra. Bronze plaque from the 4th century (?) (after Weitzmann 1973, fig. 48)

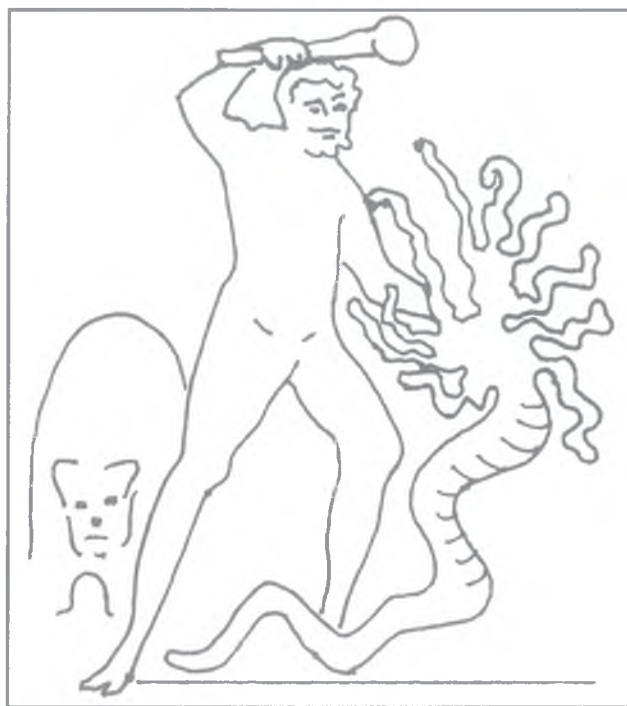

ten posiada owalny korpus, od którego odchodzą dziewięć węzowych ciał – po cztery z każdej strony i jedno centralnie – zakończonych niewielkimi głów-

kami (?). Przystawienie centralne obwiedzione jest ornamentem geometrycznym – meandrem, umieszczonym na obwodzie krążka.

INTERPRETACJA PRZEDSTAWIENIA I FUNKCJI PRZEDMIOTU

W scenie zobrazowanej na krążku warto zwrócić uwagę przede wszystkim na jeden element, będący

Ryc. 3. Herkules i Hydra. Fresk w katakumbach przy Via Latina w Rzymie (wg Berg 1994, Fig. 6)

Fig. 3. Hercules and Hydra. Fresco in the Catacomb of Via Latina in Rome (after Berg 1994, Fig. 6)

moim zdaniem kluczem do interpretacji przedstawienia. Jest nim widoczny z prawej strony stwór. Zarówno w świecie natury, jak i w mitach niewiele jest wielogłowych stworzeń. Najbardziej znanym jest zapewne Hydra lernejska, jadowity potwór spłodzony przez Tyfona i Echidne, żyjący w norze u źródła rzeki Anymone. Posiadał on osiem lub dziewięć łbów, z których jeden był nieśmiertelny. Zgładzenie Hydry stanowiło drugą z prac Heraklesa, wyznaczonych mu przez króla Tyru Eurysteusa. Kiedy heros rozbijał jej głowy maczugą, w miejsce każdej z nich pojawiały się dwie lub trzy nowe. Aby powstrzymać pojawianie się nowych głów, Jolaos, który pomagał w tym zadaniu Heraklesowi, przypalał miejsca, w których wyrastały (Graves 1967, 428-430).

W przypadku krążka z Ostrowa Tumskiego dolna część nie zachowała się i trudno jednoznacznie stwierdzić, czy postać jest uzbrojona. Odkrywczy zabytku uznali, że ręką dotyka ona bezpośrednio zwierzęcia, tymczasem z proporcji postaci wynika raczej, że trzyma ona jakiś przedmiot. Niewykluczone, że jest to maczuga lub płonąca żagiew, choć nie można też wykluczyć, że jest to miecz, co biorąc pod uwagę uwspółcześnianie przez średnio-wiecznych wytwórców opracowywanych przez nich

Ryc. 4. Herkules i Hydra – fragment mozaiki z Lirii z III w. (wg Weitzmann 1973, fig. 19)

Fig. 4. Hercules and Hydra. Fragment of the mosaic from Liria the 3rd century (after Weitzmann 1973, fig. 19)

Ryc. 5. Herkules i Hydra. Fragment tkaniny koptyjskiej z VII w. (wg Weitzmann 1973, fig. 9)

Fig. 5. Hercules and Hydra. Fragment of the Coptic textile from the 7th century (after Weitzmann 1973, fig. 9)

Ryc. 6. Plakietka z kości słoniowej na tronie Karola Łysego, tzw. Cathedra Petri z IX w. (wg Weitzmann 1973, fig. 8)

Fig. 6. Ivory plaque on the Thron of Charles the Bald so called Cathedra Petri from the 9th century (after Weitzmann 1973, fig. 8)

Ryc. 7. Herkules i Hydra. Denar czeski Władysława I (1115-1125) (wg Merhautová-Livorová 1977, ryc. 3a)

Fig. 7. Hercules and Hydra. Bohemian denarius of Władysław I (1115-1125) (after Merhautová-Livorová 1977, fig. 3a)

przedstawień bardziej nawet odpowiadałoby realiom epoki.

Na podstawie powyższych obserwacji, skłonny jestem przyjąć, że na połówce krążka odkrytej we Wrocławiu przedstawiono walkę Heraklesa z Hydą. W sztuce antyku Hydra przedstawiana była zawsze jako stwór o wielu głowach. Najstarsze zachowane wyobrażenia pochodzą już z końca VIII - początku VII w. p.n.e. W sztuce greckiej Heraklesowi w zadaniu tym asystował Jolaos, a Hydra miała postać wielu głów na długich szyjach wyrastających z ciała węża. W okresie rzymskim przedstawiano go walczącego samotnie, z tym że obok greckiego wzorca Hydry (ryc. 2; 3) pojawiał się kolejny (ryc. 4), w którym łby wyrastały z głowy kobiety (Brommer 1953, 12-19; Weitzmann 1973, 6; Kokkorou-Alewaras 1988). W nielicznych wyobrażeniach z początków średniowiecza także daje się zaobserwować stosowanie tych dwóch wzorców, z tym, że ciało Hydry zaczyna owijać się wokół jednej z nóg Herkulesa. Tak jest na przykład na tkaninie koptyjskiej z VII w. (ryc. 5) czy na okładzinie tronu Karola Łysego przygotowywanego na koronację w 875 r. (ryc. 6; por. Weitzmann 1973, 6-7). Raban Maur piszący w IX w. i Hugo od św. Wiktora na początku XII wie-

Ryc. 8. Pion do gier z przedstawieniem Herkulesa walczącego z Hydram (?), warsztat przy klasztorze Św. Marcina w Tournai, połowa XII w. (wg Goldschmidt 1923, Taf. LV, nr 213)

Fig. 8. Ivory gaming pawn with the image of Hercules battling the Lernean Hydra (?), workshop near St. Martin monastery in Tournai, half of the 12th century (after Goldschmidt 1923, Taf. LV, no. 213)

Ryc. 9. Pion do gier w przedstawieniu Herkulesa walczącego z Hydram (?), warsztat przy klasztorze Św. Marcina w Tournai, połowa XII w. (wg Goldschmidt 1923, Taf. LV, nr 212)

Fig. 9. Ivory gaming pawn with the image of Hercules battling the Lernean Hydra (?), workshop near St. Martin monastery in Tournai, half of the 12th century (after Goldschmidt 1923, Taf. LV, no. 212)

ku także wyraźnie określali hydrę jako *draco multorum capitum* (por. Kępiński 1959, 198). W okresie późniejszym, jeżeli przyjąć interpretację niektórych badaczy, hydra zatraciła swą wielogłową postać i upodobniła się do węża. Zwolennikiem takiego przeobrażenia był m.in. Zdzisław Kępiński, który próbował umotywić w ten sposób swoją interpretację dwóch scen: z bordiury Drzwi Gnieźnieńskich i w inicjale A w Graduale Lubińskim, jako Herkulesa walczącego z Hydram (por. Kępiński 1959, 191-203)². Pogląd ten jest w literaturze przedmiotu dyskutowany i „brakuje jednomyślności co do wyników ikonograficznej analizy odnośnych motywów” (por. Banach 1984, 24). A. Merhautová-Livorová (1977, 542-544), zapewne sugerując się wynikami badań Z. Kępińskiego oraz interpretacją przedstawień na kilku gotlandzkich chrzcielnicach

(por. Kępiński 1959, 198-199), określiła widniejące na czeskich denarach z XII w. przedstawienia rycerza walczącego ze smokiem, jako Herkulesa walczącego z Hydram (ryc. 7)³. W ten sam sposób zinterpretowano wyobrażenia na dwóch wykonanych z kości słoniowej krążkach do gry w trik-traka (ryc. 8-9) (por. Mann 1981, 164-165)⁴. Oba powstały przypuszczalnie około połowy XII w. w warsztacie przy klasztorze Św. Marcina w Tournai lub w którejś z pracowni północnofrancuskich. Na każdym przedstawiono dwie postacie ludzkie walczące z dwoma smokami o węzowych ciałach. Według Z. Kępińskiego (1959, 196) jest to przykład zastąpienia wie-

³ Na temat interpretacji analogicznych scen na monetach polskich patrz Garbaczewski 2007, 216-220.

⁴ Z warsztatu tego pochodzi również krążek, na którym przedstawiono jednocześnie dwie sceny: walkę z lwem i walkę ze smokiem, interpretowane także jako boje Herkulesa (Goldschmidt 1923, Taf. LV, nr 204; Kępiński 1959, 197, ryc. 65; Mann 1981, 165).

² W sztuce odrodzenia i baroku Hydra odzyskała swoją pierwotną wielogłową postać – por. Banach 1984.

Ryc. 10. Pion do gier z przedstawieniem Herkulesa walczącego z Gerionem, warsztat koloński, połowa XII w. (wg Mann 1983, fig. 17)

Fig. 10. Ivory gaming pawn with the image of Hercules battling Gerion, workshop in Cologne, half of the 12th century (after Mann 1983, fig. 17)

Ryc. 11. Pion do gier z przedstawieniem Herkulesa walczącego ze smokiem w ogrodzie Hesperyd, warsztat koloński, połowa XII w. (wg Mann 1983, fig. 19)

Fig. 11. Ivory gaming pawn with the image of Hercules battling with the Dragon in the Garden of Hesperides, workshop in Cologne, half of the 12th century (after Mann 1983, fig. 19)

logłowego potwora jego zwielokrotnionym jednogłowym wizerunkiem. Podobnego zdania jest Vivian B. Mann (1981, 164). Trudno jednoznacznie orzec, czy interpretacja taka jest słuszna?⁵ Przedstawienia te nie odpowiadają antycznym wzorcom. Warto też zwrócić uwagę, że bezsporne wizerunki jednogłowej hydry znamy jedynie ze średniowiecznych bestiariuszy, w scenie zjadania krokodyla (por. Kępiński 1959, ryc. 55; Fizjologii 2005, 179, ryc. 9), a nie w scenach walki z Herkulesem. Przedstawienie widoczne na krążku z Ostrowa Tumskiego zbliżone jest do wzorców klasycznych, w których hydra ma wiele łbów osadzonych na węzowych ciałach wyrastających z ciała węża lub głowy kobiety.

Zaproponowana interpretacja skłania do zaniegowania twierdzenia, jakoby krążek wrocławski był plaketką pielgrzymią i widzieć należy w nim ra-

czej, na co wskazywano także wcześniej (Jaworski 1990, 60; Jaworski, Rzeźnik 1998, 92, nr XI.37), pozostałość pionka do gry w trik-traka. Pionki te wytwarzano z różnych surowców, przy czym egzemplarze ekskluzywnych kompletów wykonywano z kości słoniowej lub kłów morsa. Ich średnica wynosi od około 3 do 7 cm, a wysokość od 0,3 do 2 cm. Wymiary krążka wrocławskiego mieszczą się zatem w granicach metrycznych tej kategorii przedmiotów. Pewne zastrzeżenia wzbudza jedynie niewielka jego wysokość, która mogła utrudniać swobodne manewrowanie pionem na planszy. Nie można wykluczyć, że pierwotnie był on wyższy. Na powierzchni krążka widoczne są ślady zużycia, nigdzie jednak nie został opisany sposób opracowania jego spodniej strony i nie wiadomo, czy nie nosi on śladów cięcia. Biorąc pod uwagę surowiec, którego użyto – kość słoniowa – wykluczyć należy raczej, by był on produktem pracowni rodzimych i miejsca jego powstania szukać należy zapewne na terenie zachodniej Europy lub w Bizancjum. Za pierwszym z wymienionych obszarów przemawia fakt, iż w XI-XII w. na terenach nadmozańskich i nadreńskich działały pra-

⁵ Adolf Goldschmidt, publikując oba krążki w 1923 r., nie interpretował widocznych na nich przedstawień jako walki Herkulesa z Hydą, lecz jako walkę mężczyzny ze smokiem (Goldschmidt 1923, nr 212, 214).

cownie produkujące piony do gry z kości słoniowej i kłów morsa (por. ostatnio Mann 1981; 1983; Kluge-Pinsker 1991, 63-91; 1992). Na czołowe miejsce wybijała się zwłaszcza Kolonia oraz wspomniane pracownie w północnej Francji i przy klasztorze Św. Marcina w Tournai. Pracującym w nich twórcom nie były obce wątki mitologiczne (mit o Heraklesie, Samsonie, Achillesie czy Odyseuszu). Vivian B. Mann (1983; 2005) i Antje Kluge-Pinsker (1991) wśród 269 skatalogowanych pionów zidentyfikowały 19, na których ich zdaniem znalazło się przedstawienie Herkulesa (m.in. Herkules duszący węże, walka z lwem nemejskim, walka z Kakusem czy pokonanie Hipolity). Odpowiedź na pytanie, czy przedmiot znalezio-

ny na Ostrowie Tumskim jest produktem tych pracowników nie jest jednoznaczna. Przemawia za tym dobór tematyki oraz surowiec, z którego został wykonany. Z kolei sposób ukształtowania i zdobienie bordiury motywem meandra bliższy jest wyrobom z północnej Szwabii i Frankonii⁶. Jako surowca używano tu jednak poroża jeleni i kości, i rzadko wykorzystywano motywy antropomorficzne (por. Kluge-Pinsker 1991, 64-65, 162 – nr B11, 165 – B16). Wydaje się, iż podstawowe znaczenie przy określeniu proveniencji powinny mieć jednak surowiec i główna tematyka przedstawienia, dlatego też pion wrocławski uznać należy najpewniej za produkt którejś z pracowni północnofrancuskich lub kolońskiej.

PODSUMOWANIE

Wrocławski krążek jest niewątpliwie znaleziskiem niezwykle interesującym, tak ze względu na materiał – kość słoniowa, widoczne na nim wyobrażenie, jak i funkcję. Jak starałem się wykazać, jest on fragmentem pionu do gry w trik-traka, na którym przedstawiono walkę Herkulesa z Hydram. Gra ta była stosunkowo popularna w średniowiecznej Europie. Vivian B. Mann przypuszcza, iż w rozgrywce na planszy, w której uczestniczyło dwóch przeciwników, gdy jeden grał pionami z przedstawieniem Heraklesa, drugi operował pionami z przedstawieniem Samsona. Bohaterowie ci i ich czyny były bowiem sobie przeciwstawiane. Pion wrocław-

ski powstał przypuszczalnie w którejś z pracowni działających w XII w. na terenie północnej Francji lub w Kolonii. Nie wiadomo jednak, jak trafił on do Wrocławia, a odkrycie go na złożu wtórnym w nawarstwieniach wału obronnego nie daje podstaw do szerszych rozważań na ten temat.

⁶ Piony północnofrancuskie zdobione były głównie: motywem oczek z punktem centralnym (ryc. 8-9) lub kanałem bez dodatkowych elementów, natomiast wyroby kolońskie zygakiem wypełnionym oczkami (ryc. 10) lub motywem czterolistnej koniczyny w wydzielonych polach (ryc. 11; por. Mann 1981; 1983; Kluge-Pinsker 1991, 65, 72).

BIBLIOGRAFIA

- Banach J.
1984 *Hercules Polonus. Studium z ikonografii sztuki nowożytnej*, Warszawa.
- Berg B.
1994 *Alcestis and Hercules in the Catacomb of via Latina*, „Vigiliae Christianae”, t. 48, nr 3, 219-234.
- Brommer F.
1953 *Herakles. Die zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*, Münster-Köln.
- Fizjologi
2005 *Fizjologi i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, przekład i opracowanie S. Kobiela, Kraków.
- Garbaczewski W.
2007 *Ikongrafia monet piastowskich 1173 - ok. 1280*, Warszawa-Lublin.
- Gediga B.
1983 *Z badań nad kulturą wczesnopolskich miast na Śląsku*, (w:) *Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny. Materiały z sesji poświęconej pamięci profesora dra Wojciecha Kóčki*, red. J. Żak, J. Ostoja-Zagórski, Poznań, 59-88.
- Goldschmidt A.
1923 *Die Elfenbeinskulpturen aus der romanischen Zeit XI.-XIII. Jahrhundert*, t. 3, Berlin.
- Graves R.
1967 *Mity greckie*, wyd. 2, Warszawa.
- Jaworski K.
1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa.

- Jaworski K., Rzeźnik P.
1998 *Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu*, (w:) *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno, 88-94.
- Kaźmierczyk J.
1973 *Wstępne wyniki badań nad konstrukcją obronną podgrodzia na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 r.*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, 68-69.
- Kaźmierczyk J., Kramarek J., Lasota C.
1974 *Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1972 roku*, „Silesia Antiqua”, t. 16, 241-277.
- Kępiński Z.
1959 *Symbolika Drzwi Gnieźnieńskich*, (w:) *Drzwi Gnieźnieńskie*, red. M. Walicki, t. 2, Wrocław, 161-381.
- Kluge-Pinsker A.
1991 *Schach und Trictrac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit*, Sigmaringen.
1992 «Tabula», *Schach und andere Brettspiele (Vitri-nen 5-13)*, (w:) *Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes, Rheinland-Pfalz*, Sigmaringen, 58-81.
- Kokkorou-Alewrass G.
1988 *Herakles and the Lernean Hydra (Labour II)*, (w:) *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, t. IV/1, Eros – Herakles, Zürich-München, 34-43.
- Mann V. B.
1981 *Mythological Subjects on Northern French Tablemen*, „Gesta”, t. 20, nr 1, 161-171.
1983 *Samson vs. Hercules: A carved cycle of the Twelfth century*, (w:) *The High Middle Ages*, red. P. C. Mayo, „ACTA”, t. 7 (1980), Binghamton, 1-38.
2005 *The Samson and Hercules Tablemen: A Case for Jewish Patronage in Twelfth-Century Cologne*, (w:) V. B. Mann, *Art and Ceremony in Jewish Life: Essays in the History of Jewish Art*, London, 153-173.
- Merhautová-Livorová A.
1977 *Antická tradice na českých denárech*, „Umeni”, t. 25, z. 6, 540-548.
- Weitzmann K.
1973 *The Heracles Plaques of St. Peter's Cathedral*, „The Art Bulletin”, t. 55, nr 1, 1-37.
- Żurek A.
1995 *Materialne ślady pielgrzymek Ślązaków w średniowieczu. Komunikat*, (w:) *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, 332-338.

HERCULES AND HYDRA – ABOUT IMAGE OF AN IVORY DISC FROM OSTRÓW TUMSKI IN WROCLAW

SUMMARY

In 1972 at Ostrów Tumski in Wrocław, in excavation I, layer E a half of a disk of a diameter of 41 mm and thickness of 3.5 mm was excavated. It was decorated with a human figure and an image of a multi-headed creature. Originally it was assumed the material was wood and the layer E comes from the 1st half of 13th century. Later analyses revealed, however, that the artifact is made of ivory and the layer should be dated for the 2nd half of 12th century. Most of the scholars believed it is a gaming pawn or a pilgrim plaque.

Fragmented preservation of the artifact indeed makes it difficult to interpret the function, but in my opinion the fragment has features allowing its more precise identification. The depicted multi-headed creature is the key here. In previous papers it was named an octopus, while the most renown multi-headed creature is the Lernean Hydra, killed

by Hercules. He achieved it by scorching the spots where the heads kept growing anew. The lower part of the Wrocław disk has not preserved and we do not know if the man was armed, but the pose with his hands and proportions of the body suggest he was, and a club or a burning torch cannot be excluded. The above observations allow me to propose the interpretation of the scene as depicting Hercules battling the Hydra.

Antique and also mediaeval art usually shows Hydra as a multi-headed monster, with heads growing either from a body of a serpent or of a woman. Some scholars assume that in 12th century hydra has lost its multi-headed form and started to resemble a serpent or a dragon, and multi-headed beast was replaced by its single-headed image. I believe the Ostrów Tumski disc relates to the classical model.

The proposed interpretation is an argument for accepting the theory of the artifact being a tric-trac game pawn, and considering the material – ivory – its local origin should

be excluded. I believe it was made in 12th century in one of workshops producing game pawns, from Northern France or Cologne.

Adres Autora:

Dr Andrzej Janowski
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
ul. Kuśnierska 12/12A
70-536 Szczecin

